

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ**

ЗАМША АННА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 159.925-043.86:376.353(043.3)

**ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ
ПІДЛІТКІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті спеціальної педагогіки, Національна академія педагогічних наук України.

Науковий керівник – доктор психологічних наук,
старший науковий співробітник
Макарчук Наталія Олексіївна,
Інститут спеціальної педагогіки НАПН України,
заступник директора з науково-експериментальної
роботи.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, доцент
Форосян Ольга Іванівна,
Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського,
кафедра теорії і методики фізичної культури та
спортивних дисциплін, професор;

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник
Обухівська Антоніна Григорівна,
Український науково-методичний центр практичної
психології і соціальної роботи НАПН України,
лабораторія методичного забезпечення психолого-
медико-педагогічних консультацій, завідувач.

Захист відбудеться «22» грудня 2015 р. о 16.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.450.02 в Інституті спеціальної педагогіки НАПН України за адресою: м. Київ, вул. М. Берлинського, 9 (зала засідань).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9).

Автореферат розіслано «20» листопада 2015 р.

**В. о. ученого секретаря
спеціалізованої вченої ради**

Т.В. Скрипник

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Зміни стратегій освіти дітей з порушеннями слуху, що спричинені сучасними соціокультурними перетвореннями в суспільстві та державі, зумовили нагальну потребу в перегляді традиційних шляхів забезпечення їх соціальної адаптації та соціалізації засобами врівноваження ролі навчальної та соціальної складових в освітньому процесі. Це спонукало до удосконалення критеріїв і вимог до навчальних досягнень й як результат перегляд соціального призначення освіти. Вирішення цієї проблеми не можливе без переосмислення усталених освітніх та соціальних стереотипів щодо ролі інтелектуальної діяльності у формуванні в дітей з порушеннями слуху здатності до ефективної самостійної життєдіяльності. Особливого значення підсилення ролі інтелекту набуває в підлітковому віці таких дітей, оскільки він є сенситивним для становлення їх в якості особистості та самостійного суб'єкта власної діяльності, здатного до здійснення життєвих виборів, прийняття усвідомлених рішень щодо професійної самореалізації у подальшій самостійній життєдіяльності. Водночас, відсутність у спеціальній психології самостійних досліджень проблеми психологічної детермінації інтелектуального розвитку дітей та підлітків з порушеннями слуху спричинило нагальну потребу її вирішення на теоретичному й практичному рівнях.

Актуальність проблеми зумовлюється й спектром досліджень, що переконливо доводить вагому роль інтелектуального розвитку в становленні особистості дитини (К. Абульханова-Славська, Б. Ананьєв, С. Максименко, Е. Носенко, В. Татенко, М. Холодна та ін.), в ефективності опанування провідної діяльності певного вікового періоду (Л. Виготський, Л. Божович, Д. Ельконін, Д. Фельдштейн та ін.) та формування низки здатностей, що зумовлюють успішність соціальної адаптації та соціалізації в подальшому житті (Є. Беляєва, Ю. Смелянов, В. Куніцина, Н. Лужбіна, О. Михайлова, М. Тарасенко, В. Шмаргун та ін.). Проблема розвитку інтелекту та формування інтелектуальної діяльності є широко висвітленою в загальній та віковій психології (Б. Ананьєв, Л. Виготський, В. Дружинін, Д. Ельконін, Н. Лейтес, М. Холодна, Д. Ушаков; A. Binet, R. Cattell, H. Eysenk, H. Gardner, J. Guilford, J. Piaget, J. Raven, T. Simon, C. Spearman, R. Sternberg, J. Thompson, L. Thurstone, P. Vernon, D. Wechsler та ін.), однак не розкритою в спеціальній психології.

Деякі особливості психічного розвитку осіб із порушеннями слуху описані в дослідженнях Т. Богданової, Л. Борщевської, О. Голенєвої, Т. Григор'євої, Т. Марчук, Т. Розанової, І. Соловійова, Л. Тигранової, Л. Фомічової, А. Хохлової, Ж. Шиф, Н. Яшкової; H. Furth, M. Marshark, H. Myklebust, D. Patterson, L. Peterson, P. Oleron, P. Sullivan, M. Vernon та ін.). Особлива увага дослідників сконцентровувалась на проблемах формування пізнавальної діяльності (Т. Богданова, Р. Боскіс, Л. Борщевська, Т. Власова, О. Гозова, О. Голенєва, Т. Григор'єва, Г. Дульнєв, Н. Морозова, Т. Розанова, І. Соловійов, Л. Тигранова, Л. Фомічова, А. Хохлова, Ж. Шиф, Ю. Щурова, Н. Яшкова; C. Goetzinger, H. Myklebust, P. Oleron, D. Patterson, C. Rousey та ін.), емоційно-вольової сфери (М. Бризгалов, В. Волкова, В. Петшак, І. Чжен, Е. Турсунова) та особистості

нечуючих (А. Ізвольська, І. Чжен; K. English, S. Lipsett, E. Levine, K. Meadow, P. Odgen, B. Schirmer та ін.). Поодинокі аспекти проблеми розвитку інтелекту підлітків із порушеннями слуху розкриваються у працях Т. Богданової, О. Голенєвої, А. Хохлової, Ю. Щурової; M. Marshark, K. Meadow, H. Myklebust, D. Patterson, L. Peterson, R. Pintner, J. Rosenstein, E. Stevenson, P. Sullivan, M. Vernon та ін. Зокрема, достатньо широко вивчаються проблеми формування інтелектуальної діяльності цих підлітків у процесі навчання на прикладі опанування знань з навчальних предметів (О. Гозова, Т. Григор'єва, Т. Розанова, Т. Стуре, О. Шумський та ін.). Водночас, відсутні дослідження, які б розкривали сутність та особливості формування інтелектуальної діяльності таких підлітків у контексті становлення їх особистості. Своєрідна концентрація наукових інтересів на проблемі інтелекту, як невід'ємної умови навчання, призвела до нівелювання інтелектуальної діяльності як основи опанування різноманітних видів діяльності, зокрема, трудової, професійно-трудова, комунікативної тощо. Водночас, новітні дослідження (О. Климчук, Н. Назарук, Е. Носенко, В. Панок, М. Смульсон, Н. Чепелева, В. Шмаргун та ін.) переконливо доводять, що призначення інтелектуальної діяльності не обмежується суто процесами навчання.

З огляду на зазначене вище, констатуємо відсутність цілеспрямованих досліджень психологічних основ інтелектуальної діяльності у підлітків із порушеннями слуху; соціального призначення інтелекту таких підлітків; ролі інтелектуальної діяльності в загальному інтелектуальному розвитку особистості. Практично не визначеними є методологічні та методичні засади досліджень інтелектуального розвитку особистості з порушеннями слуху в підлітковому віці в сучасній спеціальній психології, що й зумовило вибір теми дисертаційного дослідження: **«Психологічні детермінанти інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано згідно з тематичним планом науково-дослідних робіт Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (напрям: «Теоретичні та методичні засади розвитку освіти дітей з особливими потребами», комплексні теми лабораторії сурдопедагогіки: «Особистісно орієнтовані технології навчання дітей з порушеннями слуху в контексті соціокультурного підходу» (номер державної реєстрації 0115U000202); «Компетентнісний підхід у формуванні та реалізації змісту освіти глухих і слабкочуючих» (номер державної реєстрації 0112U000593).

Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (протокол №6 від 26.06.2014 р.) та узгоджено у Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології НАПН України (протокол № 7 від 30.09.2014 р.).

Об'єкт дослідження – інтелектуальний розвиток підлітків з порушеннями слуху.

Предмет дослідження – психологічні детермінанти інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху.

Мета дослідження – розроблення теоретично обґрунтованої й експериментально апробованої технології формування психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху.

Завдання дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз досліджень проблеми інтелектуального розвитку в підлітковому віці та визначити його особливості у підлітків із порушеннями слуху.
2. Розробити психодіагностичний інструментарій, виявити й описати особливості інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху.
3. Визначити психологічні детермінанти інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху.
4. Обґрунтувати та довести ефективність технології формування психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: положення про єдність закономірностей типового та аномального розвитку дітей з порушеннями психофізичного розвитку (Л. Виготський, Т. Власова, В. Лубовський, М. Тарасевич, Ж. Шиф та ін.); теоретико-методичні засади навчання дітей з особливими освітніми потребами та його роль у забезпеченні їхнього всебічного розвитку (В. Засенко, А. Колупаєва, Т. Сак, О. Форостян та ін.); соціокультурний підхід до тлумачення феномена глухоти (Н. Адамюк, О. Дробот, Н. Зборовська, Н. Іванюшева, С. Кульбіда, І. Чепчина; R. Harris, M. Marshark, K. Meadow, R. Mitchell, D. Moores, C. Padden та ін.); положення системного підходу до розгляду психічних явищ (В. Ганзен, Б. Ломов та ін.); концепція інтелектуального потенціалу людини (Б. Ананьєв, Ж. Балакшина, Л. Головей, А. Крилов, Н. Кудрявцева та ін.); концепція саморозвитку інтелекту та положення технологічного підходу до розвитку інтелекту (М. Смульсон, М. Назар, Ю. Лотоцька та ін.); принцип єдності діагностики й корекції розвитку (Д. Ельконін, В. Лубовський, О. Лурія та ін.); положення про психологічний супровід розвитку осіб з особливими освітніми потребами (В. Кобильченко, Н. Макаруч, А. Обухівська, Т. Скрипник та ін.).

Методи дослідження. Для розв'язання окреслених завдань та забезпечення достовірності положень і висновків використовувався комплекс методів, що відповідають змісту проблеми та етапам її дослідження.

Теоретичні: теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури для визначення змісту та особливостей інтелектуального розвитку підлітків; гіпотетико-дедуктивний аналіз опису особливостей інтелектуального розвитку як системного явища; індуктивний аналіз для встановлення закономірностей та систематизації результатів емпіричного дослідження.

Емпіричні: спостереження, вивчення та систематизація результатів діяльності й поведінки підлітків з порушеннями слуху, тестування. Було використано комплекс тестових і проєктивних методів, які забезпечили діагностику: змістового, операційного і структурного показників інтелектуального розвитку (тест структури інтелекту Р. Амтхауера (модифікація Л. Ясюкової), тест «Інтелектуальний потенціал» Л. Вассермана, Т. Черєднікової,

О. Щелкової, Е. Малкової, тест творчого мислення Е. Торренса); психологічних детермінант, зокрема: емоційних детермінант (тест М. Люшера (восьмикольоровий варіант); мотиваційних детермінант (опитувальник рівня домагань особистості В. Гербачевського); рефлексивно-регулятивних детермінант (методика «Стиль саморегуляції поведінки» В. Моросанової, В. Боргоєдової).

Математично-статистичні: ϕ^* -критерій кутового перетворення Фішера, метод рангової кореляції Ч. Спірмена.

Вірогідність здобутих результатів забезпечується науково-теоретичним обґрунтуванням висхідних положень дослідження; застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті, предмету та завданням дослідження; поєднанням кількісного й якісного аналізу емпіричного матеріалу.

Експериментальна база дослідження: КЗ «Черкаський навчально-реабілітаційний центр «Країна добра Черкаської обласної ради», КЗНЗ «Чернівецький обласний навчально-реабілітаційний центр № 1», КНЗ «Житомирська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів № 2» Житомирської обласної ради, Спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 18 м. Києва, Хмельницька спеціальна загальноосвітня школа № 33, Середня загальноосвітня школа I-III ступенів № 275 Деснянського району м. Києва.

Експериментальну вибірку склало 113 підлітків віком від 12 до 15 років, з них чуючі ($n=37$) та з порушеннями слуху ($n=76$), які розподілялися за сенсорним критерієм (ступінь порушення слуху) на: слабкочуючих ($n=38$) та глухих ($n=38$); за соціокультурним критерієм (типом родини походження): з родин нечуючих батьків ($n=31$) та з родин чуючих батьків ($n=45$).

Наукова новизна здобутих результатів полягає в тому, що:

вперше:

- визначено якісні й кількісні характеристики змістового, операційного та структурного показників інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху;
- встановлено психологічні детермінанти (емоційні, мотиваційні та рефлексивно-регулятивні) інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху, виявлено їх особистісний генезис;
- доведено взаємозумовленість психологічних детермінант і показників інтелектуального розвитку в підлітковому віці;
- визначено поняття «психологічна технологія формування психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху»;
- обґрунтовано вплив сенсорного та соціокультурного чинників на динаміку та характер формування психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху;

поглиблено та уточнено:

- положення соціокультурного підходу до розуміння феномену глухоти;
- положення про становлення особистості з порушеннями слуху в онтогенезі;
- положення про психологічний супровід розвитку інтелекту й особистості з порушеннями слуху в підлітковому віці;

подальшого розвитку набули:

- концепція саморозвитку інтелекту;
- концепція саморегуляції особистості;
- положення психологічної діагностики осіб із порушеннями слуху.

Практичне значення здобутих результатів полягає в тому, що:

- визначені якісні та кількісні характеристики психологічних детермінант інтелектуального розвитку та їх використання у процесі організації і проведення тренінгів з інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху забезпечують ефективність реалізації ними різних видів діяльності;
- використання в роботі практичних психологів закладів освіти розробленого діагностичного інструментарію з виявлення й опису характеру та динаміки психологічних детермінант інтелектуального розвитку в підлітковому віці сприяє оптимізації психологічної технології соціальної адаптації та соціалізації підлітків з порушеннями слуху;
- розроблена психологічна технологія формування психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху та її використання в позанавчальній діяльності з означеною категорією підлітків сприяє ефективній динаміці становлення їх в якості особистості та суб'єкта власної діяльності;
- розроблені положення про особливості інтелектуального розвитку особистості з порушеннями слуху в підлітковому віці та їх використання у програмі з підвищення кваліфікації керівників, педагогічних та науково-педагогічних працівників закладів освіти «Інноваційні лінгвопедагогічні та особистісно-орієнтовані технології навчання дітей з порушеннями слуху» сприяє оптимізації та удосконаленню професійної діяльності фахівців закладів освіти для дітей глухих та зі зниженим слухом.

Розроблені положення упроваджувалися у роботу закладів освіти, що підтверджено відповідними документами: КЗ «Черкаський навчально-реабілітаційний центр «Країна добра Черкаської обласної ради» (довідка № 39 від 14.05.2015), КЗНЗ «Чернівецький обласний навчально-реабілітаційний центр № 1» (довідка № 140 від 21.05.2015), КНЗ «Житомирська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат I-III ступенів № 2» Житомирської обласної ради (довідка № 133/3 від 06.04.2015), Спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 18 м. Києва (довідка № 75/1 від 26.05.2015), Хмельницька спеціальна загальноосвітня школа № 33 (довідка № 31 від 07.09.2015), Середня загальноосвітня школа I-III ступенів № 275 Деснянського району м. Києва (довідка № 285 від 19.11.2015).

Апробація результатів дисертаційного дослідження. Основні положення та практичні результати дослідження представлено на: *міжнародних* науково-практичних конференціях: «Проблеми емпіричних досліджень у психології» (Київ, 2012), «Методологія та технології практичної психології в системі вищої освіти» (Київ, 2012), «Педагогічні та психологічні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі» (Київ, 2014), «Міжнародні психолого-педагогічні Челпанівські читання» (Київ, 2014), «Сучасні підходи та технології соціально-

психологічної та корекційної роботи з різними віковими групами населення» (Одеса, 2014); *всеукраїнських* науково-практичних конференціях: «Спеціальна освіта в контексті сучасних тенденцій дитиноцентризму» (Київ, 2010); «Спеціальна освіта в умовах системних змін: теоретичні та прикладні проблеми» (Київ, 2011), «Теоретичні та практичні аспекти навчання дітей з особливими освітніми потребами» (Київ, 2012), «Актуальні проблеми спеціальної педагогіки та психології в контексті реформування освіти» (Київ, 2013), «Спеціальна освіта у контексті інтеграції України до європейського освітнього простору» (Київ, 2014); курсах підвищення кваліфікації керівників закладів освіти, педагогічних та науково-педагогічних працівників закладів освіти в Інституті спеціальної педагогіки НАПН України (Київ; Дніпропетровськ, 2014); засіданнях лабораторії сурдопедагогіки Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (2011 – 2015).

Публікації. Зміст та результати дисертаційного дослідження висвітлено у 10 наукових працях: 8 одноосібних статей, які відображають основні результати, опубліковані у наукових фахових виданнях, з яких 3 статті у виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз EBSCO та INDEX COPERNICUS; 2 публікації апробаційного характеру.

Структура та обсяг дисертації: Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (238 найменувань, в тому числі 69 іноземною (англійською) мовою), додатків. Загальний обсяг дисертації становить 235 сторінок, основний текст викладено на 165 сторінках. У тексті міститься 20 таблиць, 2 рисунки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, визначено об'єкт, предмет, мету та завдання дослідження. Висвітлено теоретико-методологічне підґрунтя дослідження, визначено наукову новизну й практичне значення здобутих результатів, наведено дані щодо їх апробації та впровадження.

У першому розділі – **«Теоретичний аналіз проблеми інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху в сучасній психології»** – виокремлено теоретичні підходи щодо генези інтелекту; здійснено теоретичний аналіз проблеми інтелекту в сучасній психологічній науці; описано загальні закономірності інтелектуального розвитку в підлітковому віці; визначено специфіку інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху.

Теоретичний аналіз та отримані результати переконливо доводять відсутність одностайної позиції дослідників у тлумаченні понять «інтелект» та «інтелектуальний розвиток». Так, інтелект розглядається як: навчуваність (А. Binet, С. Spearman, Н. Woodrow та ін.); здатність до оперування абстрактними поняттями (J. Peterson, L. Terman, E. Thorndike та ін.); механізм адаптації (J. Piaget, W. Stern, L. Thurstone та ін.); форма організації свідомості (К. Duncker, R. Glaser, М. Wertheimer та ін.); діяльність (К. Абульханова-Славська, П. Гальперін, С. Рубінштейн та ін.); ієрархічна система пізнавальних процесів (Б. Ананьєв, М. Дворяшина, Є. Степанова та ін.); сукупність елементарних процесів опрацювання інформації (В. Звегенцева, Н. Eysenk та ін.); механізм психічної

саморегуляції (R. Sternberg та ін.); форма організації індивідуального ментального досвіду (К. Будріна, М. Холодна та ін.) тощо.

Відповідно, інтелектуальний розвиток визначається як: процес незворотних і закономірних змін, що відбувається в часі й виражається у кількісних, якісних і структурних перетвореннях інтелекту (С. Головін); процес послідовного виникнення якісно нових операційних механізмів інтелекту, що сприяє розширенню можливостей індивідуума до вирішення проблем різного характеру (J. Piaget); процес утворення ієрархічно організованих комплексів специфічних навичок (K. Fischer) тощо. В психологічній науці виокремлено три підходи до трактування детермінант розвитку інтелекту: генетичний (А. Мотульські, Ф. Фогель; T. Bouchard, H. Chipuer, W. Iacono, D. Lykken, M. McGue, D. Owen, R. Plomin, M. Rovine, F. Spinach, C. Spearman, T. Teasdale та ін.), соціальний (Л. Виготський, О. Лурія; J. Bruner, M. Cole, J. Piaget та ін.) та суб'єктний (Б. Ананьєв, І. Бех, О. Волкова, В. Давидов, Г. Костюк, М. Назар, В. Петровський, М. Смульсон, В. Татенко, Д. Фельдштейн та ін.). В межах цих підходів не виявлено самостійних досліджень інтелектуального розвитку особистості зі слуховими порушеннями.

Низка досліджень особливостей психічного розвитку підлітків із порушеннями слуху розкривають специфіку їхніх пізнавальних процесів: відчуття і сприймання (А. Венгер, Г. Вигодська, О. Гозова, Е. Леонгард, І. Соловійов та ін.), пам'ять (Т. Розанова, І. Соловійов та ін.), увага (А. Гоголева та ін.), уява (М. Нудельман, Ф. Рау, Л. Фомічова та ін.), мислення (О. Запорожець, Т. Розанова, Ж. Шиф, Н. Яшкова, та ін.) та мовлення (А. Гольдберг, Б. Корсунська, Є. Кузьмічова, Т. Марчук, Т. Нестерович, Є. Марцинковська та ін.), й переконливо доводять існування уповільненої динаміки їх розвитку на тлі сенсорних порушень. Розглядаючи інтелект як структуру, Н. Furth, М. Marshark, D. Meadow, Н. Myklebust вивчали інтелектуальний розвиток підлітків із порушеннями слуху шляхом виявлення стану сформованості вербальної та невербальної підструктур інтелекту.

Дослідження особистісного розвитку підлітків із порушеннями слуху свідчать про: несформованість самосвідомості та рефлексії (А. Ізвольська, І. Чжен та ін.); низьку диференціацію Я-концепції та уповільнене формування здатності до регуляції особистості (К. English та ін.); неадекватність рівня домагань (Т. Прилепська та ін.); уповільнену динаміку формування «емоційного інтелекту» (В. Петшак, Е. Турсунова, І. Чжен; M. Terwogt, C. Rieffe та ін.); низький ранг пізнавальних мотивів у мотиваційній ієрархії (Е. Речицька та ін.).

Виявлено, що в основу порівняльних досліджень психічної діяльності підлітків із порушеннями слуху покладений сенсорний критерій (А. Венгер, Т. Григор'євої, Т. Розанова, І. Соловійов, Ж. Шиф, Н. Яшкова К. MacKane, R. Pintner). Водночас, дослідження особистості цих підлітків підпорядковується й іншим показникам, зокрема, типу родини походження – чуючі чи нечуючі батьки (В. Bodner-Johnson, D. Desselle, S. Lipsett, K. Meadow, P. Odgen, L. Pearlmuter, M. Sass-Lehrer та ін.). Відтак, не менш вагомого значення при проведенні порівняльних досліджень набуває соціокультурний критерій.

Таким чином, в сучасній спеціальній психології не виявлено окремих досліджень особливостей розвитку інтелекту підлітків із порушеннями слуху в тісному взаємозв'язку зовнішніх і внутрішніх детермінант, що представлені показниками психічного розвитку означених підлітків. Отже, проблема психологічних детермінант інтелектуального розвитку потребує експериментального вирішення.

У другому розділі – **«Дослідження психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху»** – представлено опис констатувального експерименту; визначено показники інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху; констатовано психологічні детермінанти інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху.

Констатувальний експеримент здійснювався відповідно до виявлених показників інтелектуальної діяльності особистості та психологічних детермінант, що впливають на характер та ефективність інтелектуального розвитку в підлітковому віці. Інтелектуальний розвиток підлітків з порушеннями слуху досліджувався за змістовим, операційним і структурним показниками. Вони конкретизувалися у виявленні: стану сформованості загальної обізнаності підлітків – змістовий показник; рівня розвитку понятійного мислення та креативності – операційний показник; вербальної та невербальної підструктур інтелекту – структурний показник.

Вплив психологічних детермінант на інтелектуальний розвиток підлітків досліджувався за показниками сформованості емоційних, мотиваційних та рефлексивно-регулятивних детермінант інтелектуальної діяльності. Мотиваційні детермінанти конкретизуються у показниках локусу мотивації, пізнавального мотиву; емоційні – у показниках психоемоційного виснаження й стану тривоги, що виникають внаслідок інтелектуальної діяльності; рефлексивно-регулятивні – у здатності до усвідомленого планування, моделювання, програмування власних дій, самокритичного оцінювання результатів власної діяльності, рефлексивної саморегуляції, регулятивної автономії та гнучкості.

Констатувальне дослідження та отримані результати якісних і кількісних характеристик показників дали змогу виявити специфіку інтелектуальної діяльності підлітків з порушеннями слуху порівняно з чуючими однолітками (табл.1). Так, виявлено, що підліткам із порушеннями слуху притаманні: низький рівень розвитку загальної обізнаності, креативності (за параметрами «оригінальність» та «розробленість»), понятійного мислення (за параметрами «інтуїтивно-понятійного мислення», «понятійно-логічного мислення», «абстрактного мислення» та «понятійної категоризації»), а також домінування невербальної підструктури інтелекту над вербальною. Про це свідчить порівняно вища сформованість наочно-образного мислення на відміну від понятійного.

Порівняльний аналіз результатів діагностики підлітків із порушеннями слуху з урахуванням сенсорного та соціокультурного критеріїв дав підстави констатувати, що і сенсорний, і соціокультурний чинники є значущими для інтелектуального розвитку таких підлітків. Однак, вплив кожної з цих груп чинників є специфічним. Так, встановлено, що сенсорні чинники є значущими для

сформованості загальної обізнаності, понятійного мислення (за параметрами «інтуїтивно-понятійне мислення» та «понятійної категоризації»), невербальної підструктури інтелекту (за параметром «просторового мислення»). Саме за цими параметрами слабкочуючі підлітки характеризуються вищими показниками порівняно з глухими однолітками. Водночас, соціокультурні чинники є значущими для сформованості: креативності (за параметрами «гнучкості мислення», «оригінальності» й «розробленості» продуктів мислення); понятійного мислення (за параметрами «понятійної категоризації», «інтуїтивно-понятійного», «понятійно-логічного» та «абстрактного» мислення); невербальної підструктури інтелекту (за параметрами «образного синтезу», «наочно-образного» й «просторового» мислення). Позаяк саме за цими параметрами підлітки із порушеннями слуху з родин нечуючих батьків виявляють вищий рівень сформованості порівняно з підлітками з родин чуючих.

Таблиця 1

**Порівняльний аналіз показників інтелектуального розвитку
підлітків із порушенням і збереженням слухом**

Групи	Підлітки з низьким рівнем (у %)											
	Загальна обізнаність	Продуктивність мислення	Гнучкість мислення	Оригінальність	Розробленість	Інтуїтивне понятійне мислення	Понятійно-логічне мислення	Понятійна категоризація	Абстрактне мислення	Наочно-образне мислення	Образний синтез	Просторове мислення
З порушеннями слуху	60,53	1,32	17,11	55,26	65,79	86,84	78,95	88,16	71,05	9,21	32,89	90,79
Чуючі	0,00	0,00	0,00	13,51	18,92	2,70	29,73	35,14	16,22	2,70	10,81	72,97
φ*	*	-	*	*	*	*	*	*	*	-	*	*
Слабкочуючі	47,37	2,63	15,79	50,00	68,42	76,32	73,68	81,58	68,42	10,53	34,21	84,21
Глухі	73,68	0,00	18,42	60,53	63,16	97,37	84,21	94,74	73,68	7,89	31,58	97,37
φ*	*	-	-	-	-	*	-	**	-	-	-	**
З родин нечуючих	51,61	0,00	3,23	32,26	51,61	77,42	67,74	77,42	51,61	3,23	19,35	77,42
З родин чуючих	66,67	2,22	26,67	71,11	75,56	93,33	86,67	95,56	84,44	13,33	42,22	100,00
φ*	-	-	*	*	**	*	**	*	**	**	**	*

* відмінності значимі при $p \leq 0,01$; ** відмінності значимі при $p \leq 0,05$.

Результати констатувального дослідження вказують на несформованість у підлітків із порушеннями слуху психологічних детермінант інтелектуального розвитку (табл. 2). Так, встановлено, що у таких підлітків спостерігається певна специфіка у детермінації інтелектуального розвитку. Зокрема, мотиваційні детермінанти виявляються у переважанні зовнішнього локусу мотивації, несформованості пізнавального мотиву; емоційні детермінанти характеризуються високими показниками психоемоційного виснаження та стану тривоги, які виникають внаслідок напруженої інтелектуальної діяльності; рефлексивно-регулятивні детермінанти проявляються в низькій сформованості рефлексивної саморегуляції, самокритичності при оцінюванні результатів власної діяльності,

здатності до усвідомленого програмування власних дій, регулятивної гнучкості й автономії.

Порівняльний аналіз результатів дослідження дав підстави стверджувати, що соціокультурні чинники є значущими для формування особистості, а відтак і дослідження психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху є вагомою науковою проблемою. Так, підлітки з родин чуючих, порівняно з підлітками із родин нечуючих, виявляють нижчий рівень сформованості здатності до усвідомленого планування та програмування власних дій, регуляторної автономії й гнучкості, а також високий рівень психоемоційного виснаження та стану тривоги, що виникають внаслідок виконання інтелектуально напруженої діяльності.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз стану сформованості психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків із порушенням і збереженням слухом

Групи	Підлітки (у %)										
	Низький рівень									Високий рівень	
	Внутрішній локус мотивації	Пізнавальний мотив	Усвідомлене планування	Усвідомлене моделювання	Усвідомлене програмування	Самокритичність оцінювання результатів	Регуляторна автономія	Рефлексивна саморегуляції	Регулятивна гнучкість	Психоемоційне виснаження	Стан тривоги
З порушеннями слуху	55,26	53,95	36,84	31,58	75,00	47,37	69,74	57,89	71,05	57,89	34,21
Чуючі	10,83	11,11	27,03	21,62	48,65	21,62	27,03	21,62	35,14	13,51	18,92
φ*	*	*	-	-	*	*	*	*	*	*	**
Слабкочуючі підлітки	52,78	52,50	39,47	31,58	76,32	52,63	71,05	57,89	68,42	57,89	34,21
Глухі підлітки	57,78	55,00	34,21	31,58	73,68	42,11	68,42	57,89	73,68	57,89	34,21
φ*	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
З родин нечуючих батьків	51,61	45,16	25,81	22,58	61,29	45,16	54,84	48,39	58,06	35,48	9,68
З родин чуючих батьків	57,78	60,00	44,44	37,78	84,44	48,89	80,00	64,44	80,00	73,33	26,67
φ*	-	-	**	-	**	-	*	-	**	*	**

* відмінності значимі при $p \leq 0,01$; ** відмінності значимі при $p \leq 0,05$.

Окрім цього, встановлено, що соціокультурні чинники впливають на особливості ієрархії мотивів у підлітків із порушеннями слуху. Так, підлітки з родин глухих батьків мають більш сформований внутрішній локус мотивації, а в структурі їхніх мотивів домінує мотив суперництва ($p \leq 0,01$), натомість у підлітків із родин чуючих батьків – мотиви уникнення ($p \leq 0,01$) та зміни діяльності ($p \leq 0,01$).

Відтак, за результатами констатувального дослідження виявлено, що несформованість показників мотиваційної, рефлексивно-регулятивної та емоційної детермінант обумовлює переважаючу роль зовнішніх чинників у інтелектуальному розвитку підлітків із порушеннями слуху.

За результатами кореляційного аналізу констатовано відмінності у характері зв'язків між показниками інтелектуального розвитку та психологічних детермінант у чуючих підлітків та підлітків із порушеннями слуху. Так, у групі чуючих підлітків виявлено достовірні зв'язки між: загальною обізнаністю й пізнавальним мотивом ($r_s = 0.382$; $p \leq 0,05$); абстрактним мисленням і самокритичністю в оцінюванні результатів ($r_s = 0.337$; $p \leq 0,05$); понятійно-логічним мисленням й здатністю до усвідомленого програмування власних дій ($r_s = 0.451$; $p \leq 0,01$); розробленістю й внутрішнім локусом мотивації ($r_s = 0.392$; $p \leq 0,05$), психоемоційною виснажуваністю ($r_s = 0.442$; $p \leq 0,01$), здатністю до усвідомленого програмування власних дій ($r_s = 0.318$; $p \leq 0,05$) та мотивом зміни діяльності ($r_s = -0.423$; $p \leq 0,05$); оригінальністю й регулятивною автономією ($r_s = 0.331$; $p \leq 0,05$), регулятивною гнучкістю ($r_s = 0.459$; $p \leq 0,01$) та станом тривоги ($r_s = -0.475$, $p \leq 0,01$); просторовим мисленням і психоемоційною виснажуваністю ($r_s = -0.330$, $p \leq 0,05$). Водночас, підліткам із порушеннями слуху притаманний інший характер зв'язків, зокрема, між: продуктивністю мислення та мотивом суперництва ($r_s = 0.356$; $p \leq 0,01$); розробленістю та мотивом зміни діяльності ($r_s = -0.293$; $p \leq 0,05$) і психоемоційною виснажуваністю ($r_s = -0.316$; $p \leq 0,01$); оригінальністю та мотивом уникнення ($r_s = -0.239$; $p \leq 0,05$); просторовим мисленням та усвідомленим моделюванням власних дій ($r_s = 0.284$; $p \leq 0,05$).

Результати констатувального дослідження свідчать, що продуктивність інтелектуальної діяльності підлітків із порушеннями слуху має нестійкий характер, переважно зумовлений впливом зовнішніх чинників. Відтак зміст, характер й темп розвитку інтелекту підлітків із порушеннями слуху також зумовлюються зовнішніми чинниками та обставинами.

Таким чином, за результатами дослідження визначено та описано показники інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху. Встановлено, що емоційні, мотиваційні та рефлексивно-регулятивні детермінанти зумовлюють специфіку розвитку інтелекту в підлітковому віці. Окрім цього, з'ясовано вагому роль сенсорного й соціокультурного чинників в інтелектуальному розвитку підлітків із порушеннями слуху.

У третьому розділі – **«Психологічна технологія формування психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху»** – окреслено методику проведення формувального експерименту; обґрунтовано й доведено ефективність застосування технології формування психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху.

У представленому дослідженні інтелектуальний розвиток розглядається як процес, зміст, характер й динаміка якого зумовлюється психологічними детермінантами, а відтак – своєчасне психологічне втручання у формування цих детермінант забезпечує його динаміку відповідно до вікових закономірностей, що сприяє становленню особистості підлітків. Формою такого втручання є психологічна технологія, як система спеціальних засобів і прийомів психологічного впливу (Т. Дуткевич, В. Панок, О. Савицька та ін.).

Психологічна технологія формування психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху – це система розвитку та корекції інтелектуальної діяльності у підлітковому віці шляхом оптимізації показників розвитку інтелекту та становлення особистості.

Теоретико-методологічним підґрунтям для проектування психологічної технології формування психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків слугували: положення діяльнісного (О. Запорожець, О. Леонт'єв, С. Рубінштейн та ін.), системного (Б. Ломов, В. Шадріков та ін.) і технологічного підходів (Л. Карамушка, В. Слободчиков, М. Смульсон та ін.); положення про зону найближчого інтелектуального розвитку (Н. Дмітрієва); принципи створення ефективного тренінгового простору для розвитку інтелекту (М. Смульсон).

Мета психологічної технології полягає в формуванні психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху. Технологія забезпечує комплексний вплив на інтелектуальний та особистісний розвиток підлітків, що й визначає змістові блоки її реалізації. Інтелектуальний блок забезпечує формування загальної обізнаності підлітків, розвиток їх понятійного мислення й креативності. Особистісний блок забезпечує формування внутрішнього локусу мотивації, пізнавального мотиву, рефлексії, особистісної саморегуляції та здатності до проектування програми власних дій у внутрішньому плані свідомості, прогнозування їх результатів та модифікування цієї програми з урахуванням зміни обставин діяльності підлітків із порушеннями слуху.

Виявлення ефективності розробленої технології відбувалось за результатами вторинної діагностики підлітків з порушеннями слуху (n=76) шляхом порівняння даних контрольної (n=38) та експериментальної (n=38) груп, яка зумовлюється процедурою формувального експерименту дослідження.

Результати формувального експерименту дали підстави стверджувати, що застосування розробленої психологічної технології сприяло формуванню показників мотиваційної, емоційної та рефлексивно-регулятивної детермінант інтелектуального розвитку в підлітків із порушеннями слуху.

Встановлено, що підлітки з порушеннями слуху експериментальної групи порівняно з підлітками контрольної групи (табл. 3) демонструють вищий рівень сформованості внутрішнього локусу мотивації, пізнавального мотиву, здатності до усвідомленого планування, моделювання й програмування власних дій, самокритичності в оцінюванні результатів, регуляторної автономії та гнучкості, здатності до рефлексивної саморегуляції, а також у них виявлено нижчий рівень психоемоційного виснаження та стану тривоги за підсумками виконання діяльності, пов'язаної з інтелектуальним напруженням.

За підсумками формувального експерименту виявлено, що застосування запропонованої технології сприяло активізації інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху. Про це свідчить (табл. 4) приріст показників сформованості креативності (за параметром «оригінальності» та «розробленості»), понятійного мислення (за параметром «інтуїтивно-понятійне» та «абстрактне» мислення) й невербальної підструктури інтелекту (за параметром «образного синтезу»).

Таблиця 3

Порівняльний аналіз стану сформованості психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху (за результатами формувального експерименту)

Групи	Підлітки (у %)										
	Низький рівень										Високий рівень
	Внутрішній локус мотивації	Пізнавальний мотив	Усвідомлене планування	Усвідомлене моделювання	Усвідомлене програмування	Самокритичність оцінювання результатів	Регуляторна автономія	Рефлексивна саморегуляція	Регулятивна гнучкість	Психоемоційне виснаження	Стан тривоги
ЕГ	21,05	23,68	18,42	18,42	26,32	15,79	21,05	28,95	28,95	26,32	10,53
КГ	60,53	52,63	44,74	44,74	63,16	47,37	52,63	57,89	57,89	50,00	47,37
φ*	*	*	*	*	*	*	*	*	*	**	*

* відмінності значимі при $p \leq 0,01$; ** відмінності значимі при $p \leq 0,05$.

Таблиця 4

Порівняльний аналіз показників інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху (за результатами формувального експерименту)

Групи	Підлітки з низьким рівнем (у %)											
	Загальна обізнаність	Продуктивність мислення	Гнучкість мислення	Оригінальність	Розробленість	Інтуїтивне понятійне мислення	Понятійне логічне мислення	Понятійна категоризація	Абстрактне мислення	Наочно-образне мислення	Образний синтез	Просторове мислення
ЕГ	52,63	18,42	26,32	15,79	13,16	26,32	44,74	52,63	18,42	15,79	10,53	47,37
КГ	52,63	15,79	18,42	36,84	44,74	47,37	55,26	60,53	44,74	21,05	50,00	57,89
φ*	-	-	-	**	*	**	-	-	*	-	*	-

* відмінності значимі при $p \leq 0,01$; ** відмінності значимі при $p \leq 0,05$.

Таким чином, за результатами формувального етапу дослідження встановлено ефективність застосування розробленої психологічної технології формування психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху. Отримані результати дають змогу спрогнозувати, що своєчасний вплив на психологічну детермінацію інтелектуального розвитку цієї категорії підлітків не лише сприяє становленню їх як особистості й суб'єкта власної діяльності, а також є необхідною умовою подальшого їх самоствердження в дорослому житті.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення й представлено нове осмислення проблеми розвитку інтелекту особистості з порушеннями слуху в підлітковому віці.

1. Теоретичний аналіз проблеми інтелектуального розвитку переконливо довів її невирішеність у сучасній спеціальній психології. Встановлено, що в психологічній науці існує широкий спектр підходів щодо трактування понять «інтелект» й «інтелектуальний розвиток»; визначення природи інтелекту, його структури, загальних закономірностей його розвитку в онтогенезі. Виявлено, що проблема детермінації інтелектуального розвитку здебільшого описується з урахуванням положень генетичного, соціального та суб'єктного підходів. Логічно доведено, що при визначенні психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху (мотиваційні, емоційні та рефлексивно-регулятивні) необхідно враховувати сенсорні та соціокультурні чинники їх психологічного розвитку.

2. Встановлено, що діагностика психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху та її ефективність визначається дотриманням специфічних умов, які конкретизуються в: наданні переваги тестовим методикам діагностики інтелектуального розвитку та проєктивним методам в дослідженні особистості; уточненні інструкції проведення діагностики та використанні мовних засобів в експериментальній ситуації з урахуванням специфіки соціокультурних чинників; створення оптимальних методів допомоги в експериментальній ситуації з урахуванням сенсорних та соціокультурних чинників у сприйманні підлітками експериментальних завдань.

Експериментальна перевірка виявленого співвідношення між інтелектуальним розвитком та становленням особистості у підлітковому віці дала змогу виявити стан сформованості показників інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху (змістовий, операційний, структурний) та його психологічних детермінант (мотиваційних, емоційних та рефлексивно-регулятивних). Виявлено особливості інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху: за змістовим показником – низьку сформованість загальної обізнаності; за операційним показником – низький рівень розвитку креативності та понятійного мислення; за структурним показником – домінування невербальної підструктури інтелекту над вербальною.

Також встановлено взаємозумовленість сформованості психологічних детермінант інтелектуального розвитку та сенсорних й соціокультурних чинників розвитку підлітків із порушеннями слуху. Зокрема виявлено, що сенсорні чинники впливають на формування загальної обізнаності, понятійного мислення, невербальної й вербальної підструктур інтелекту. Соціокультурні чинники є значущими для формування креативності, понятійного мислення, невербальної й вербальної підструктур інтелекту.

3. Визначено специфіку психологічної детермінації інтелектуального розвитку в підлітків з порушеннями слуху. Означеним підліткам притаманний нижчий рівень сформованості: мотиваційних детермінант, що виявляється в домінантності зовнішнього локусу мотивації й недостатній сформованості пізнавального мотиву; емоційних детермінант, що проявляється у високій психоемоційній виснаженості, тривожності; рефлексивно-регулятивних детермінант, що конкретизуються у несформованій здатності до усвідомленого

програмування власних дій, самокритичного оцінювання результатів власної діяльності й рефлексивної саморегуляції, низькій регулятивній гнучкості й автономії.

4. Виявлено, що підліткам із порушеннями слуху притаманна взаємозумовленість показників інтелектуального розвитку та його психологічних детермінант, як-от між: продуктивністю мислення та мотивом суперництва; розробленістю та мотивом зміни діяльності й психоемоційною виснаженістю; оригінальністю та мотивом уникнення; просторовим мисленням та усвідомленим моделюванням власних дій.

5. Встановлено, що недостатня сформованість основних показників мотиваційної, емоційної та рефлексивно-регулятивної детермінант у підлітків із порушеннями слуху не забезпечує формування у них механізмів внутрішньої свідомої регуляції інтелектуальної діяльності, а відтак зміст, характер та темпи їхнього інтелектуального розвитку зумовлюються здебільшого впливом зовнішніх чинників, що значно знижує ефективність соціальної адаптації та соціалізації цих підлітків у дорослому житті.

6. Обґрунтовано й переконливо доведено ефективність психологічної технології формування психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху. Виявлено, що застосування розробленої технології сприяє формуванню мотиваційної (внутрішнього локусу мотивації й пізнавального мотивів), рефлексивно-регулятивної (здатності до усвідомленого планування, моделювання й програмування, самокритичності в оцінюванні результатів, регуляторної автономії та гнучкості, здатності до рефлексивної саморегуляції), емоційної (зниження психоемоційної виснаженості та тривоги) детермінант, що детермінувало приріст таких показників інтелектуального розвитку як: креативність (за параметрами оригінальності та розробленості продуктів мислення); понятійне мислення (за параметром інтуїтивно-понятійного та абстрактного мислення); невербальний інтелект (за параметром образного синтезу).

Представлене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми. Перспективним для подальшого дослідження є розроблення і впровадження системи комплексного психологічного супроводу розвитку інтелекту й особистості з порушеннями слуху в закладах освіти.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ

Статті у наукових фахових виданнях, які включені до міжнародних наукометричних баз

1. Замша А. В. Рефлексія як детермінанта інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху / А. В. Замша // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2015. – №3. – С. 73-79.
2. Замша А. В. Роль мотивації в формуванні інтелектуального потенціалу підлітків із порушеннями слуху / А. В. Замша // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2014. – №3. – С. 69-76.

3. Замша А. В. Особливості інтелектуального потенціалу підлітків із порушеннями слуху / А. В. Замша // *Особлива дитина: навчання і виховання*. – 2014. – №2. – С. 83-90.

Статті у наукових фахових виданнях

4. Замша А. В. До проблеми розуміння сутності поняття «інтелектуальний потенціал» в контексті розв'язання завдань сучасної сурдопсихології / А. В. Замша // *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. – 2013. – Вип. 31, Додаток 1; Том VIII (50): Тематичний випуск «Вища освіта України у контексті інтеграції до європейського освітнього простору». – С. 167-174.
5. Замша А. В. До проблеми інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху / А. В. Замша // *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*. – 2015. – Вип. 35, Додаток 2; Том III (15): Тематичний випуск «Міжнародні Челпанівські психолого-педагогічні читання». – С. 79-87.
6. Замша А. В. Особливості регуляційного компоненту інтелектуального потенціалу підлітків з порушеннями слуху / А. В. Замша // *Вісник Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. Серія: Психологія*. – 2014. – Том.19, Вип. 2(32). – С. 129-140.
7. Замша А. В. Особливості розвитку мислення підлітків з порушенням психофізичного розвитку / А. В. Замша // *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: Зб. Наукових праць*. – 2012. – №37(61). – С. 195-199.
8. Замша А. В. Роль мови у формуванні абстрактного мислення у підлітковому віці / А. В. Замша // *Психологічні науки: проблеми і здобутки*. – 2012. – Вип. 6, №1, Додаток 1; Том IV: Тематичний випуск «Проблеми емпіричних досліджень у психології». – С. 103-109.

Публікації апробаційного характеру

1. Замша А. В. До проблеми формування інтелектуального потенціалу у підлітків / А. В. Замша // *Сучасні підходи та технології соціально-психологічної та корекційної роботи з різними віковими групами населення : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Одеса, 20-22 черв. 2014 р.)*. – Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2014. – С. 43-46.
2. Замша А. В. Особливості інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху / А. В. Замша // *Педагогічні та психологічні науки: напрямки та тенденції розвитку в Україні та світі : Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 6 черв. 2014 р.)*. – К.: Київська наукова організації педагогіки та психології, 2014. – С. 82-85.

АНОТАЦІЇ

Замша А.В. Психологічні детермінанти інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук зі спеціальності 19.00.08 – спеціальна психологія. – Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, Київ, 2015.

Дисертаційне дослідження присвячено вирішенню проблеми інтелектуального розвитку особистості з порушеннями слуху в підлітковому віці. У дисертації визначено стан розробленості проблеми розвитку інтелекту в сучасній психологічній науці; описано підходи до трактування проблеми детермінації інтелектуального розвитку; визначено специфіку інтелектуального розвитку в підлітковому віці. Експериментально виявлено особливості інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху: низьку сформованість загальної обізнаності; низький рівень розвитку креативності та понятійного мислення; домінування невербальної підструктури інтелекту над вербальною. Встановлено специфіку психологічних детермінант інтелектуального розвитку в підлітків з порушеннями слуху: мотиваційних детермінант, що виявляється в домінантності зовнішнього локусу мотивації й недостатній сформованості пізнавального мотиву; емоційних детермінант, що проявляється у високій психоемоційній виснаженості, тривожності; рефлексивно-регулятивних детермінант, що конкретизуються у несформованій здатності до усвідомленого програмування власних дій, самокритичного оцінювання результатів власної діяльності й рефлексивної саморегуляції, низькій регулятивній гнучкості й автономії. Доведено взаємозумовленість сформованості психологічних детермінант й показників інтелектуального розвитку. Констатовано значущість впливу сенсорних й соціокультурних чинників на розвиток інтелекту підлітків із порушеннями слуху. З'ясовано, що зміст, характер та темпи інтелектуального розвитку підлітків із порушеннями слуху зумовлюються переважно впливом зовнішніх чинників. Обґрунтовано й доведено ефективність психологічної технології формування психологічних детермінант інтелектуального розвитку підлітків з порушеннями слуху.

Ключові слова: інтелектуальний розвиток, підлітки з порушеннями слуху, особистість, психологічні детермінанти, психологічна технологія, сенсорний критерій, соціокультурний критерій.

Замша А.В. Психологические детерминанты интеллектуального развития подростков с нарушениями слуха. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. – Институт специальной педагогики НАПН Украины, Киев, 2015.

Диссертационное исследование посвящено проблеме интеллектуального развития личности с нарушениями слуха в подростковом возрасте. В диссертации определено состояние разработанности проблемы развития интеллекта в современной психологической науке; описано подходы к определению проблемы

детерминации интеллектуального развития; охарактеризована специфика развития интеллекта в подростковом возрасте. Экспериментально выявлены особенности интеллектуального развития подростков с нарушениями слуха: низкий уровень общей осведомленности, развития креативности и понятийного мышления; доминирование невербальной подструктуры интеллекта. Установлена специфика психологических детерминант интеллектуального развития подростков с нарушениями слуха: мотивационные детерминанты, которые характеризуются доминированием внешнего локуса мотивации, низкой сформованности познавательного мотива; эмоциональных детерминант, которые проявляются в высокой психоэмоциональной истощаемости и тревожности; рефлексивно-регулятивных детерминант, которые проявляются в несформованности способности к осознанному программированию собственных действий, самокритичному оцениванию результатов деятельности и рефлексивной саморегуляции, низкой регулятивной гибкости и автономии. Доказано взаимообусловленность психологических детерминант и показателей интеллектуального развития. Определена роль сенсорных и социокультурных факторов в развитии интеллекта подростков с нарушениями слуха. Установлено, что содержание, характер и темпы интеллектуального развития подростков с нарушениями слуха обуславливаются преимущественно влиянием внешних факторов. Обосновано и доказано эффективность психологической технологии формирования психологических детерминант интеллектуального развития подростков с нарушениями слуха.

Ключевые слова: интеллектуальное развитие, личность, подростки с нарушениями слуха, психологические детерминанты, психологическая технология, сенсорный критерий, социокультурный критерий.

Zamsha A. Psychological determinants of intellectual development of hearing impairment adolescents. – Upon the rights for the manuscripts.

A Dissertation in Psychology (19.00.08 – Special Psychology) submitted for the Degree of Doctor of Philosophy. The Institute of Special Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2015.

This thesis research looks into the ways to foster the intellectual development of teenagers with hearing impairments, as part of their personality development. The initial literature review enabled to identify the conceptual and terminological field for the research study. In this research, the notion of ‘intellectual development’ means a long-term process of irreversible, natural progressive changes in the intellect area, which are demonstrated through its quantitative, qualitative, structural and operational transformations. The ability of individual to solve different types of problems serves as the criterion to determine the level of his/her intellectual development. In the context of this research study the notion of a ‘determinant’ is used to mean a source that induces and stimulates progressive changes in the intellect area. The literature review was used as a basis to help distinguish three key approaches to identifying the determinants of intellectual development in ontogenesis, such as genetic, social and subject-related. The genetic approach focuses on heredity as the fundamental determinant of intellectual

development. Within the social approach, intellectual development is seen as a process mainly conditioned by the social environment. The subject-related approach points to a number of psychological factors as the major determinants of intellectual development, i.e. the ability of individual to be proactive in his/her own development, set the direction and guide this process – that is to be the reason for ‘self’, own development, to play an active role in this process.

As demonstrated by the literature review, intellectual development of teenagers with hearing impairments is a widely researched area in social psychology. However, the academic descriptions of this psychological phenomenon are ambiguous and debatable. For example, this may be explained by the fact that different criteria (sensory or socio-cultural) were used for grouping research subjects with hearing impairments. At the same time it was found that the intellectual development in this group of teenagers has not been studied in the context of their personality development and, consequently, in the context of developing the relevant psychological determinants.

The empirical study revealed that, compared to their hearing peers ($n=37$), 12-15 year olds with hearing impairments ($n=76$) are characterized by the dominance of non-verbal intellect over verbal intellect ($p\leq 0,01$), lower level of general information ($p\leq 0,01$) as well as lower levels of conceptual thinking ($p\leq 0,01$) and creativity ($p\leq 0,01$). The comparative analysis demonstrated that intellectual development is mainly determined by socio-cultural (type of family background), rather than sensory factors (degree of hearing impairment). For example, better developed conceptual thinking ($p\leq 0,05$, $p\leq 0,01$) and creativeness ($p\leq 0,01$) were noted in hearing-impaired teenagers whose parents are deaf ($n=31$), compared to their peers from hearing families ($n=45$). Alongside this, the study showed that only some operational components of conceptual thinking are better developed ($p\leq 0,05$) in teenagers with hearing impairments ($n=38$), as compared to deaf subjects ($n=38$).

It was found that, in contrast to their hearing peers, teenagers with hearing impairments have less developed psychological determinants of intellectual development. This finding is based on the lower rank of the cognitive motive in the hierarchy of motivation ($p\leq 0,01$); a stronger external locus of motivation ($p\leq 0,01$); low ability for reflective self-regulation ($p\leq 0,01$), which is expressed in low self-criticism, regulative autonomy and flexibility, and conscious programming of own actions. Having said this, the study demonstrated that it is socio-cultural factors that have most impact on the development of psychological determinants. For example, teenagers from deaf families have a better developed ability for conscious planning ($p\leq 0,05$) and programming ($p\leq 0,05$) of own actions, demonstrate higher levels of regulative autonomy ($p\leq 0,01$) and flexibility ($p\leq 0,05$).

It was established, that the nature of correlations between intellectual development indicators and psychological determinants was different for teenagers with hearing impairments and their hearing peers in terms of content and the character of the relationships. Thus, for hearing teenagers typical correlations exist between: general information and cognitive motive ($r_s=0.382$; $p\leq 0,05$); abstract thinking and self-criticism in evaluating outcomes ($r_s=0.337$; $p\leq 0,05$); conceptual-and-logical thinking and the ability to consciously program own actions ($r_s=0.451$; $p\leq 0,01$); the degree of the

development of thinking products and the internal locus of motivation ($r_s = 0.392$; $p \leq 0,05$); willingness to expend effort ($r_s = 0.442$; $p \leq 0,01$), ability to consciously program own actions ($r_s = 0.318$; $p \leq 0,05$) and the activity change motive ($r_s = -0.423$; $p \leq 0,05$); originality and regulative autonomy ($r_s = 0.331$; $p \leq 0,05$), regulative flexibility ($r_s = 0.459$; $p \leq 0,01$) and anxiety ($r_s = -0.475$, $p \leq 0,01$); spatial thinking and willingness to save effort ($r_s = -0.330$, $p \leq 0,05$). At the same time, for teenagers with hearing impairments common correlations existed between: thinking productivity and the competition motive ($r_s = 0.356$; $p \leq 0,01$); the degree of the development of thinking products and the activity change motive ($r_s = -0.293$; $p \leq 0,05$) and the willingness to save effort ($r_s = -0.316$; $p \leq 0,01$); originality and the avoidance motive ($r_s = -0.239$; $p \leq 0,05$); spatial thinking and conscious modeling of own actions ($r_s = 0.284$; $p \leq 0,05$). At the same time, it should be mentioned that teenagers from deaf families typically share the competition motive, while teenagers from hearing families are guided by the avoidance and activity change motives. Consequently, it may be concluded that in hearing peers intellectual development is conditioned more by psychological determinants, whereas in hearing-impaired teenagers this process is mainly influenced by external factors.

Based on the findings from the empirical study, a psychological model was designed to strengthen the psychological determinants of intellectual development in teenagers with hearing impairments. The piloting results proved its effectiveness in fostering the internal locus of motivation, cognitive motive and the ability for reflective self-regulation, which contributed to better indicators of creativity and conceptual thinking in teenagers with hearing impairments.

Keywords: intellectual development, adolescents with hearing impairment, psychological determinants, psychological technology, hard-of-hearing, deaf, deaf parents, hearing parents.